h3 style="text-align:center">NCERT Solutions for Class 6th Sanskrit : Chapter 10

LearnCBSE.in

10 कृषिकाः कर्मवीराः

(कर्मवीर किसान)

पाठ का परिचय (Introduction of the Lesson)

इस पाठ में हमारे अन्नदाता किसानों की कर्मठता और उनके संघर्षमय जीवन के विषय में बताया गया है। सर्दी गर्मी के कष्टों को सहन करते हुए वे हम सब के लिए अन्न का उत्पादन करते हैं। अत्यधिक परिश्रम करने के उपरांत भी उन्हें निर्धनता का जीवन व्यतीत करना पड़ता है।

पाठ - शब्दार्थ एवं सरलार्थ

(क) सूर्यस्तपतु मेघाः वा वर्षन्तु विपुलं जलम्।
कृषिका कृषिको नित्यं शीतकालेऽपि कर्मठौ॥1॥
ग्रीष्मे शरीरं सस्वेदं शीते कंपयमयं सदा।
हलेन च कुदालेन तौ तु क्षेत्राणि कर्षतः॥2॥

शब्दार्थाः (Word Meanings) : सूर्यस्तपतु (सूर्यः + तपतु)–सूर्य तपाये (the Sun may burn), **वर्षन्तु**–बरसाएँ (may rain), **विपुलम्**–बहुत सारा (huge amount), **कृषिका**–किसान की स्त्री अथवा स्त्री किसान (a farmer's wife or a lady farmer), **कर्मठौ**–काम में लगे हुए (active), **सस्वेदम्**–स्वेद (पसीने) से युक्त (full of sweat), **कर्षतः**–जुताई करते हैं (to plough), **कृषिकः**–किसान (farmer), **कुदालेन**–कुदाल से (with spade)।

अन्वयः (Prose-order)
सूर्यः तपतु मेघाः वा विपुलं जलं वर्षन्तु। कृषिका कृषकः (च) शीतकाले अपि नित्यम् कर्मठौ (स्तः) ग्रीष्मे शरीरं सदा सस्वेदम् शीते (च) कंपमयम् (अस्ति); तौ तु हलेन कुदालेन च क्षेत्राणि कर्षतः।

सरलार्थ :
चाहे सूरज तपाये या बादल अत्यधिक बरसें किसान तथा उसकी पत्नी सदा सरदी में भी काम में लगे रहते हैं।
गरमी में शरीर पसीने से भरा हुआ होता और ठंड में कंपनयुक्त अर्थात् काँपता रहता है किंतु फिर भी वे दोनों हल से अथवा कुदाल से खेतों को जोतते रहते हैं।

English Translation:
The Sun may burn or the clouds may pour huge amount of water, the farmer and his wife are always active even in winter.
In summer the body is always full of sweat and in winter he shivers i.e, it is shivering but they keep on ploughing the fields with their plough or with the spade.

LearnCBSE.in

(ख) उपानहौ न पादयोः शरीरे वसनानि नो।
निर्धनं जीवनं कष्टं सुखं दूरे हि तिष्ठति॥3॥
गृहं जीर्णं न वर्षासु वृष्टिं वारयितुं क्षमम्।
तथापि कर्मवीरत्वं कृषिकाणां न नश्यति॥4॥

LearnCBSE.in

शब्दार्थाः (Word Meanings) : **उपानहौ**–जूते (shoes), **पादयो**–पैरों में (on feet), **वसनानि**–वस्त्र (clothes), **तिष्ठति**–रहता है (stays), **जीर्णम्**–पुराना (old), **वृष्टिम्**–बारिश को (rain), **वारयितुम्**–रोकने के लिए (to ward off), **क्षमम्**–समर्थ (able/capable), **कर्मवीरत्वम्**–कर्मठता (activity/active nature), **न नश्यति**–नष्ट नहीं होता (is not destroyed/does not stop)।

अन्वयः (Prose-order)
पादयोः उपानहौ नः (स्तः) शरीरे वसनानि न (सन्ति), निर्धनम् जीवनम् कष्टम्, सुखम् दूरे हि तिष्ठति। जीर्णम् गृहम् वर्षासु वृष्टिं वारयितुम् क्षमम् न (अस्ति); तथापि कृषिकाणाम् कर्मवीरत्वं न नश्यति।

सरलार्थ :
पैरों में जूते नहीं, शरीर पर कपड़े नहीं, निर्धन, कष्टमय जीवन है, सुख सदा दूर ही रहता है।
घर टूटा-फूटा (पुराना) है, वर्षा के समय बारिश (अर्थात् बारिश का पानी अंदर आने से) रोकने में असमर्थ है। तो भी किसानों की कर्मनिष्ठा नष्ट नहीं होती अर्थात् वे कृषि के काम में लगे रहते हैं।

English Translation:
There are no shoes on the feet, no clothes on the body. Life is full of poverty and there are difficulties and comforts stay far away.
Their dwelling is old and during rains it is not able to keep off the rain i.e; the rain water (from seeping in.) but their activity (hardwork) does not stop.

(ग) तयोः श्रमेण क्षेत्राणि सस्यपूर्णानि सर्वदा।
धरित्री सरसा जाता या शुष्का कण्टकावृता॥5॥
शाकमन्नं फलं दुग्धं दत्त्वा सर्वेभ्य एव तौ।
क्षुधा-तृषाकुलौ नित्यं विचित्रौ जन-पालकौ॥6॥

शब्दार्थाः (Word Meanings) : **तयोः**–उन दोनों के (both of them), **सस्यपूर्णानि**–फसल से भरे (full of crops), **सर्वदा**–हमेशा (always), **धरित्री**–धरा (earth/land), **सरसा**–रसपूर्ण/हरी-भरी (full of greenry), **शुष्का**–सूखी (dry), **कण्टकावृता (कण्टक + आवृता)**–काँटों से ढकी हुई (covered with thorns), **शाकमन्नम् (शाकम् + अन्नम्)**–सब्जी तथा अन्न (vegetables and grains), **दत्त्वा**–देकर (giving), **क्षुधा-तृषाकुलौ (तृषा + आकुलौ)**–भूख-प्यास से व्याकुल (distressed with hunger and thirst)।

LearnCBSE.in

LearnCBSE.in

अन्वयः (Prose-order)
तयोः श्रमेण क्षेत्राणि सर्वदा सस्यपूर्णानि (सन्ति), या धारित्री शुष्का कण्टकावृता (च आसीत्) (सा) सरसा जाता।
तौ सर्वेभ्यः एव शाकम् अन्नम् फलं दुग्धं (च) दत्त्वा नित्यं क्षुधा-तृषाकुलौ (स्तः) (तौ) विचित्रौ जनपालकौ (स्तः)।

सरलार्थ :
उन दोनों (किसान तथा उसकी पत्नी) के परिश्रम से खेत सदा फसलों से भर जाते हैं। धरती जो पहले सूखी व काँटों से भरी थी अब हरी-भरी हो जाती है।
वे दोनों सब को सब्जी, अन्न, फल-दूध (आदि) देते हैं (किन्तु) स्वयं भूख-प्यास से व्याकुल रहते हैं। वे दोनों विचित्र (अनोखे) जन पालक हैं। (यह एक विडंबना है कि दूसरों की भूख मिटाने वाले स्वयं भूख का शिकार हैं।)

English Translation:
With the hardwork of those two (the farmer and his wife) the fields are filled with crops. The land that was dry and full of thorns becomes fertile and full of greenry. They provide vegetables, grains, milk fruits to everybody but they themselves remain afflicted with hunger and thirst. These two are strange care-takers. (It is a paradox that those who alleviate the pangs of hunger of other people are themselves victims of hunger.)

• अभ्यासः (Exercise) •

प्रश्नः 1. उच्चारणं कुरुत– (उच्चारण कीजिए– Pronounce these words.)

सूर्यस्तपतु	जीर्णम्	शीतकालेऽपि
वारयितुम्	ग्रीष्मे	सस्यपूर्णानि
उपानहौ	कण्टकावृता	क्षुधा-तृषाकुलो

उत्तरम्– छात्र स्वयं उच्चारण करें।

प्रश्नः 2. श्लोकांशान् योजयत– (श्लोकांशो का मिलान कीजिए– Match the verses.)

(क)	(ख)
गृहं जीर्णं न वर्षासु	तौ तु क्षेत्राणि कर्षतः।
हलेन च कुदालेन	या शुष्का कण्टकावृता।
उपनाहौ न पदयोः	सस्यपूर्णानि सर्वदा।
तयोः श्रमेण क्षेत्राणि	शरीरे वसनानि नो।
धरित्री सरसा जाता	वृष्टिं वारयितुं क्षमम्।

उत्तरम्– (क) गृहं जीर्णं न वर्षासु वृष्टिं वारयितुम् क्षमम्।
(ख) हलेन च कुदालेन तौ तु क्षेत्राणि कर्षतः।
(ग) उपानहौ न पादयोः शरीरे वसनानि नो।

LearnCBSE.in

(घ) तयोः श्रमेण क्षेत्राणि सस्यपूर्णानि सर्वदा।
(ङ) धरित्री सरसा जाता या शुष्का कण्टकावृता।

प्रश्नः 3. उपयुक्तकथानानां समक्षम् 'आम्' अनुपयुक्तकथनानां समक्षं 'न' इति लिखत– (उपयुक्त कथन के सामने 'आम्' और अनुपयुक्त कथन के सामने 'न' लिखिए– Write 'आम्' in front of the correct statement and 'न' opposite the incorrect ones.)

यथा– कृषकाः शीतकालेऽपि कर्मठाः भवन्ति। [आम्]
कृषकाः हलेन क्षेत्राणि न कर्षन्ति। [न]

(क) कृषकाः सर्वेभ्यः अन्नं यच्छन्ति। [ ]
(ख) कृषकाणां जीवनं कष्टप्रदं न भवति। [ ]
(ग) कृषकः क्षेत्राणि सस्यपूर्णानि करोति। [ ]
(घ) शीते शरीरे कम्पनं न भवति। [ ]
(ङ) श्रमेण धरित्री सरसा भवति। [ ]

उत्तरम्– (क) आम् (ख) न (ग) आम् (घ) न (ङ) आम्।

प्रश्नः 4. मञ्जूषातः पर्यायवाचिपदानि चित्वा लिखत– (मञ्जूषा से समानार्थक पद चुनकर लिखिए– Pick out synonyms from the box and write.)

रविः	वस्त्राणि	विशीर्णम्	अधिकम्	पृथ्वी	पिपासा

(क) वसनानि .....
(ख) सूर्यः .....
(ग) तृषा .....
(घ) विपुलम् .....
(ङ) जीर्णम् .....
(च) धरित्री .....

उत्तरम्– (क) वस्त्राणि (ख) रविः (ग) पिपासा (घ) अधिकम् (ङ) विशीर्णम् (च) पृथ्वी।

प्रश्नः 5. मञ्जूषातः विलोमपदानि चित्वा लिखत– (मञ्जूषा से विलोम पद चुनकर लिखिए– Pick out antonyms from the box and write.)

धनिकम्	नीरसा	अक्षमम्	दुःखम्	शीते	पार्श्वे

(क) सुखम् .....
(ख) दूरे .....
(ग) निर्धनम् .....

(घ) क्षमम् .....
(ङ) ग्रीष्मे .....
(च) सरसा .....

उत्तरम्– (क) दुःखम् (ख) पार्श्वे (ग) धनिकम् (घ) अक्षमम् (ङ) शीते (च) नीरसा।

प्रश्नः 6. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत– (प्रश्नों के उत्तर लिखिए– Answer the following questions.)

(क) कृषकाः केन क्षेत्राणि कर्षन्ति।
(ख) केषां कर्मवीरत्वं न नश्यति।
(ग) श्रमेण का सरसा भवति।
(घ) कृषकाः सर्वेभ्यः किं किं यच्छन्ति।
(ङ) कृषकात् दूरे किं तिष्ठति।

उत्तरम्– (क) कृषकाः हलेन कुदालेन च क्षेत्राणि कर्षन्ति।
(ख) कृषकाणां कर्मवीरत्वं न नश्यति।
(ग) श्रमेण पृथ्वी (धारित्री) सरसा भवति।
(घ) कृषकाः सर्वेभ्यः शाकम्, अन्नम्, दुग्धम्, फलम् च यच्छन्ति।
(ङ) सुखम् कृषकात् दूरे तिष्ठति।

अतिरिक्त-अभ्यासः

***(1)* शुद्ध कथनानां समक्षम् 'आम्' अशुद्धकथनानां समक्षम् च 'न' इति लिखत–** (शुद्ध कथन के सामने 'आम्' अशुद्ध कथन के सामने 'न' लिखिए। Write 'yes' to write and write 'no' to wrong sentences.)

(क) *(i)* कृषकः नित्यम् कर्मठः न भवति। .....
(ii) जीर्णम् गृहम् वृष्टिं वारयितुम अक्षमम्। .....
(iii) कृषकः क्षुधा तृषाकुलः न भवति। .....
(iv) कृषकस्य परिश्रमेणेन धरा शस्यपूर्णा भवति। .....
(v) कृषकस्य जीवनम् सुखमयम् अस्ति। .....
(vi) शीते कृषकस्य शरीरं सस्वेदं अस्ति। .....

उत्तरम्– *(i)* न, *(ii)* आम्, *(iii)* न, *(iv)* आम्, *(v)* न, *(vi)* न।

***(2)* तालिकापूर्तिं कुरुत।** (तालिकापूर्ति कीजिए– Complete the table.)

	एकवचन	*द्विवचन*	*बहुवचन*
(i)	हलेन	.....	.....
(ii)	कुदालेन	.....	.....

(iii) क्षेत्रम् ....
(iv) शरीरम् ....
(v) ..... कर्मठौ .....
(vi) ..... तौ .....

उत्तरम्– (i) हलाभ्याम्, हलैः (ii) कुदालाभ्याम्, कुदालैः (iii) क्षेत्रे, क्षेत्राणि (iv) शरीरे, शरीराणि (v) कर्मठः, कर्मठाः (vi) सः, ते।

(3) कर्तृपदं बहुवचने परिवर्त्य वाक्यानि पुनः लिखत– (निम्नलिखित वाक्यों के कर्त्तापद को बहुवचन में बदलकर वाक्य लिखिए– Rewrite the sentences after changing the subject into plural.)

(i) मेघौ जलम् वर्षतः। .....
(ii) कृषकः क्षेत्रम् कर्षति। .....
(iii) शरीरे वस्त्रं न अस्ति। .....
(iv) सुखं दूरे तिष्ठति। .....
(v) अहम् कृषकम् पश्यामि। .....

उत्तरम्– (i) मेघाः जलम् वर्षन्ति। (ii) कृषकाः क्षेत्रम् कर्षन्ति। (iii) शरीरे वस्त्राणि न सन्ति। (iv) सुखानि दूरे तिष्ठन्ति। (v) वयम् कृषकम् पश्यामः।

(4) अधोदत्तान् प्रश्नान् उत्तरत– (निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए– Answer the following questions.)

(i) केषां श्रमेण क्षेत्राणि सस्यपूर्णानि भवन्ति?
(ii) कृषिकस्य गृहं कदा वृष्टिं वारयितुम् न क्षमम्?
(iii) कृषिकस्य पादयोः कौ न स्तः?
(iv) कृषिकस्य किं शीते कंपमयं भवति?
(v) कृषिकाणां किं न नश्यति?

उत्तरम्– (i) कृषिकाणां श्रमेण क्षेत्राणि सस्यपूर्णानि भवन्ति।
(ii) कृषिकस्य गृहं वर्षासु वृष्टिं वारयितुम् न क्षमम्।
(iii) कृषिकस्य पादयोः उपानहौ न स्तः।
(iv) कृषिकस्य शरीरं शीते कंपमयं भवति।
(v) कृषिकाणां कर्मवीरत्वं न नश्यति।

बहुविकल्पीय प्रश्न

(1) उचितं विकल्पम् चित्वा वाक्यपूर्तिं कुरुत– (उचित विकल्प चुनकर वाक्यपूर्ति कीजिए– Pick out the correct option and complete the sentences.)

(क) (i) कृषकाः ..... क्षेत्राणि कर्षति। (हलः, हलेन, हलम्)
(ii) ..... जीवनम् कष्टपूर्णम्। (कृषकम्, कृषकस्य, कृषकः)
(iii) कृषकाः ..... अन्नम् उत्पादयति। (सर्वे, सर्वभ्यः, सर्वेभ्यः)
(iv) ..... ग्रीष्मे तपति। (सूर्यम्, सूर्यः, सूर्ये)
(v) कृषकाणां ..... धरा सरसा भवति। (श्रमम्, श्रमेन, श्रमेण)

उत्तरम्– (i) हलेन (ii) कृषकस्य (iii) सर्वेभ्यः (iv) सूर्यः (v) श्रमेण।

(ख) (i) ग्रीष्मे शरीरं ..... । (सस्वेदम्, कंपमयम्, कष्टम्)
(ii) ..... दूरे हि तिष्ठति। (सुखम्, दुःखम्, गृहम्)
(iii) तौ कुदालेन क्षेत्राणि ..... । (कर्षति, कर्षतः, कर्षन्ति)
(iv) ..... विपुलं जलं वर्षन्ति। (मेघः, मेघौ, मेघाः)
(v) ..... कर्मवीरत्वं न नश्यति। (कृषकानाम्, कृषकम्, कृषकाणाम्)

उत्तरम्– (i) सस्वेदम्, (ii) सुखम्, (iii) कर्षतः, (iv) मेघाः, (v) कृषकाणाम्।

(ग) (i) तथापि = ... + ... । (तथा + पि; तथा + अपि; तथ + आपि)
(ii) शाकमन्नम् = ... + ... । (शाक + मन्नम्, शा + कमन्नम्, शाक + अन्नम्)
(iii) तृषाकुलौ = ... + ... । (तृषा + कुलौ, तृषा + अकुलौ, तृषा + आकुलौ)
(iv) शीतकालेऽपि = ... + ... । (शीतकाले + ऽपि, शीतकाले + अपि, शीतका + लेऽपि)
(v) कण्टकावृता = ... + ... । (कण्टका + वृता; कण्टका + आवृता; कण्टक + आवृता)

उत्तरम्– (i) तथा + अपि (आ + अ + आ); (ii) शाकम् + अन्नम् (म् + अ = म), (iii) तृषा + आकुलौ (आ + आ + आ), (iv) शीतकाले + अपि (अ→ऽ), (v) कण्टक + आवृता (अ + आ = आ)।

❑❑❑

********** END **********